

Інна Приходько
(Херсон)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОБРАЗ» У ГУМАНІТАРНІЙ ПАРАДИГМІ

У статті розглянуто зміст поняття «образ» у рамках гуманітарних наук та проаналізовано різні підходи до визначення даного терміна у діахронічному аспекті.

Ключові слова: образ, художній образ, словесний образ, філософія, літературознавство, лінгвістика.

This article discusses the notion of image from the point of view of the Humanities. Different approaches to this term's definition are analysed.

Key words: image, artistic image, verbal image, philosophy, literary studies, linguistics.

В статье рассматривается содержание понятия «образ» в рамках гуманитарных наук и анализируются различные подходы к определению данного термина в диахроническом аспекте.

Ключевые слова: образ, художественный образ, словесный образ, философия, литературоведение, лингвистика.

Образ – це складна та багатоаспектна естетична категорія, яка є ключовою для цілого ряду гуманітарних дисциплін (філософії, лінгвістики та літературознавства, психології, фольклористики та ін.) і в кожній із них поняття та визначення цієї категорії різняться.

Починаючи з античних часів проблемою образності займалася ціла плеяда мислителів і вчених у філософії (Парменід, Ксенофонт, Платон, Арістотель, Секст Емпірик, Августин Аврелій, І. Кант, В. фон Гумбольдт, Б. Рассел та ін.), літературознавстві (М.М. Бахтін, П.В. Палієвський, В.В. Кожин, В.М. Жирмунський, Б.В. Томашевський, І.Ф. Волков, М.Б. Храпченко, О.Л. Лосєв, О.А. Галич, М.Х. Коцюбинська, Р. Уеллек, О. Уоррен та ін.), лінгвістиці (О.А. Потебня,

М.М. Бахтін, В.В. Виноградов, С.М. Мезенін, В.А. Маслова, О.М. Мороховський та ін.).

Мета даної статті полягає в окресленні змісту та сутності поняття «образ» у рамках філософії, літературознавства та лінгвістики, визначенні співвідношення понять «образ», «художній образ» та «словесний образ».

Теоретичне осмислення поняття «образ» бере свій початок ще в епоху античності, а сам термін «образ» походить від грецького слова *eidos* (ейдос), яким в античній філософії позначали форму відображення й освоєння людиною зовнішнього світу. Однак античні філософи трактують це поняття неоднозначно. Так, наприклад, представник Елійської школи Парменід у своєму вченні трактує «образ» як ознаку, дещо неіснуюче [20, с. 772]. Атомісти розуміють поняття «образ» як «відображення» предмета, яке фізично складається з атомів, але більш легких, ніж атоми самого предмета [19, с. 517]. Ксенофонт уважав, що «образ» мав характер фізичної схожості («примари»), яка йшла від істинного предмету в очі та/або в душу людини [27, с. 165].

Більш детально теорію образності було розроблено Платоном та Аристотелем. Якщо в рамках доплатонівської філософії образ асоціювався із зовнішнім виглядом предметів, то Платон включає в це поняття й внутрішню форму його буття. У Платона образ стає синонімом слова «ідеї», яке трактується філософом як безтілесні сутності, що існують до речей, поза ними й незалежно від них. Ідеї є прообразами реальних речей і досягаються не чуттями, а розумом [там само, с. 236]. За Платоном ідеї існують поза матеріальним світом і не залежать від нього. Вони – об'єктивні, а матеріальний світ лише підпорядковується їм. Таким чином, матеріальний світ – копія ідеї, а образ – це відображення матеріального світу, тобто копія копії ідеї.

В Аристотеля теорія образу отримує зовсім нове тлумачення, хоча в цілому він використовує термінологію Платона. В трактаті «Про душу» філософ стверджує, що джерелом образів є не ідеї, а навпаки – матеріальний світ. Джерелом речей у матеріальному світі є почуття, відчуття, уява. Саме завдяки ним виникають образи, будучи їх відображенням [1, с. 430]. Таким чином, завдяки почуттям, предмети можуть відображатися не лише такими, якими вони є насправді, але й такими, якими

їх вважають або якими вони повинні бути. Аристотель, на відміну від Платона, наголошує на нерозривності образу та речі, яку він відображає, хоча в його філософії зберігається трактування образу як результату відображення речі.

У середні віки ідеї проголошувалися божественними прообразами речей, а близьке до сучасного визначення образу як форми відображення об'єктивної дійсності було створене лише в німецькій класичній філософії. Так, у концепції І. Канта образ поєднує в собі чуттєве та раціональне уявлення про предмет, який виникає в результаті пізнавальної діяльності, він є «продуктом емпіричної здатності продуктивної сили уяви» [10, с. 181].

Німецький філософ В. фон Гумбольдт уважав, що слова, які використовуються, як знаки предметів, створюють образ не лише самих предметів, але й зберігають їх прихованні зв'язки з іншими предметами [26, с. 206].

Англійський філософ Б. Рассел зазначав, що образи необхідні для пояснення вживання слів щодо відсутніх предметів [11, с. 176]. Слово пов'язує нас з образом об'єкту, відомим або невідомим нам до акту мовлення або слухання, котрий пробуджує в нашій пам'яті велику кількість інших образів, які відносяться безпосередньо до позначуваного предмету або образів, які співіснують із ним, а також супутніх йому подій. Слова також можуть використовуватися для опису та створення образів уявлення, наприклад у прозі або поезії, де вони формують нові, невідомі, нестереотипні уявлення про об'єкт.

У рамках сучасної філософії образ розглядається в гносеологічному аспекті і визначається як результат реконструкції об'єкта в свідомості людини [19, с. 128].

Отже, філософське розуміння категорії образу розвивалося в двох напрямках: образ як пасивна копія об'єктів матеріального світу та образ як активне творче начало, як результат освоєння світу людською свідомістю.

З точки зору літературознавчої науки поняття «образ» звужується до поняття «художній образ», яке визначається як будь-яке явище, творчо відтворене в художньому творі [13, с. 252], результат творчого освоєння митцем реальної дійсності [6, с. 71]. Слово «образ» також уживається в літературознавстві й в іншому значенні: «типове узагальнення людини певної епохи у творі» [25, с. 24].

Художній образ, на відміну від філософського, має на меті не просто відображення предметів та явищ оточуючої дійсності, а узагальнення цієї дійсності, складне відображення фактів та явищ у вигляді чуттєвих уявлень, асоціативно пов'язаних одне з одним, реальних або створених уявою митця [там само, с. 21].

До особливостей художнього образу літературознавці відносять такі його характеристики, як цілісність, творчу типізацію (підкреслення, гіперболізація життєвих явищ у художньому зображенні), експресивність, самодостатність, індивідуалізованість (невичерпність), предметно-чуттєвий характер [9, с. 8; 22, с. 43; 7, с.97; 21, с. 88].

Питання щодо класифікації художніх образів у літературознавстві розглядається дослідниками неоднозначно, тому існують різні класифікації художніх образів: за естетичною тональністю (трагічні, комічні, сатиричні, ліричні) [24, с. 95], за пластичністю (пластичні та непластичні) [4, с. 90], за характером узагальнення (індивідуальні, характерні, типові, образи-мотиви, топоси та архетипи) [17, с. 19], за об'єктом змалювання (образи-персонажі, образи-картини природи (образи-пейзажі), образи-речі (образи-предмети), образи-емоції, образи-поняття, образи-події тощо) [4, с. 92; 17, с. 18]. О.Ф. Лосєв, розглядаючи проблему функціонування «живописної образності» в поезії, виділяє такі типи образів з точки зору різних ступенів образної виразності та враховуючи їх наростаючу інтенсивність та прогресивну насиченість: образ-індикатор, алегоричний образ, метафоричний образ, образ-символ та міфологема [12].

В окрему групу літературознавці [3, 7] виокремлюють образи автора й читача, які пов'язані із суб'єктами зображення, сприйняття та оцінки зображуваних у творі об'єктів, тобто образи, які ніби збоку спостерігають за зображуваними подіями, певним чином оцінюючи їх. Образ автора, як і всі інші образи у творі, має свого автора. Письменника, який створює образ автора у художньому творі, М.М. Бахтін називає первинним автором, а створений ним образ автора – вторинним автором [3, с. 353].

Особливої уваги заслуговує образ-персонаж, який посідає провідне місце в художній літературі. Цей тип образу постає не як копія певної людини, а художньо

переосмислений феномен, у створенні якого поєднуються творчі процеси типізації та індивідуалізації [4, с. 94].

Українські літературознавці М.Х. Коцюбинська та О.А. Галич відносять образ-персонаж до так званих «макрообразів», які можуть складатися з «мікрообразів» (тропи та різноманітні синтаксичні фігури) та входять до «мегаобразів» (літературний твір) [12, с. 122; 7, с. 100]. Таким чином, дослідники розглядають тропеїку як важливий допоміжний засіб створення світу літературного твору, але, водночас, чітко розмежовують мовну образність та літературні образи художніх творів.

Отже, поняття образу в літературознавстві асоціюється з відображенням оточуючої дійсності, яке змінюється у відповідності з суб'єктивним сприйняттям письменника та створюється за допомогою його творчої фантазії.

У рамках лінгвістики образність трактується з точки зору семантичної двоплановості, а носіями образних значень є, насамперед, тропи. За визначенням О.М. Мороховського, словесний образ – це відрізок мовлення, який містить образну інформацію, значення якої не є еквівалентним значенню окремо взятих елементів цього відрізка [18, с. 37]. Межі та структура образу можуть бути різноманітними: образ може передаватися одним словом, словосполученням, реченням, понадфразовою єдністю, може займати цілий розділ або навіть охоплювати композицію цілого роману [2, с. 58].

О.О. Потебня, підійшов до визначення образності через виділення у слові внутрішньої форми, яка виступає «центром образу». Вчений визначав внутрішню форму слова як «відношення змісту думки до свідомості; вона показує, яким чином уявляється людині її власна думка» [23, с. 98]. За Потебнею, образ – це зв'язок між зовнішньою формою та значенням, який здійснюється за допомогою внутрішньої форми.

Вчення О.О. Потебні знайшло своє відображення в працях Г.О. Винокура, який пояснює суть словесного образу таким чином: «один зміст, який виражається в особливій звуковій формі, слугує формою іншого змісту, який не має особливого звукового змісту» [5, с. 28].

І.Р. Гальперін підкреслював роль сприйняття в створенні образів, пояснюючи образ як таке використання мовних засобів, при якому стає можливим чуттєве сприйняття абстрактних понять [8, с. 57].

На думку В.А. Маслової, у тексті містяться лише знаки, які заміщають образи, а образ виникає під впливом знака на основі тієї інформації, яку цей знак повідомляє. Такі образи дослідниця називає первинними по відношенню до вторинних художніх образів [15, с. 60].

С.М. Мезенін, досліджуючи образну спроможність різних мовних одиниць, зазначає, що слово є найбільш потенційною для створення образу, але й інші мовні одиниці мають образні потенції: образність фонем (а саме їх мовні маніфестації – алофони, звуки) проявляється в ономапопеї та алітерації, одиниці фраземного рівня (словосполучення) – в предметному порівнянні, образність у реченні проявляється як і в слові, але референтом у цьому випадку є не окремий предмет, а типова або конкретна ситуація [16, с. 52].

Отже, в мовознавстві під образністю розуміється властивість мовних та текстових одиниць позначати певний фрагмент дійсності в інакомовній формі за допомогою тропів.

Таким чином, категорія образу вивчається протягом багатьох століть різними науками, кожна з яких інтерпретує це поняття по-своєму. Вперше поняття «образ» розглядалося ще античними філософами, які неоднозначно трактували це поняття: одні – як зовнішній вигляд, обриси предмета, інші – як копію об'єкта реального світу. Пізніше, в класичній німецькій філософії, образ визначали як основну форму пізнання, освоєння та відображення дійсності. Таке визначення образу є актуальним і на сьогоднішній день. У філологічних науках образ розглядають з дещо інших позицій. Так, образ у літературознавстві визначається як будь-яке явище, творчо відтворене в художньому творі. Лінгвісти ж, своєю чергою, ототожнюють образ із тропами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах / Аристотель. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.

2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: [учебное пособие] / И.В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1981. – 295 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
4. Білоус П. В. Вступ до літературознавства: навч. посіб. / П. В. Білоус. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 336 с.
5. Винокур Г. О. О языке художественной литературы / Г. О. Винокур. – М.: Высшая школа, 1991. – 448 с.
6. Волков И.Ф. Теория литературы / И.Ф.Волков. – М.: Просвещение; Владос, 1995. – 256 с.
7. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв; [за наук. ред. О. Галича]. – К. : Либідь, 2001. – 455 с.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
9. Давыдова Т.Т. Теория литературы: учебное пособие / Т.Т. Давыдова, В.А. Пронин. – М.: Логос, 2003. – 232 с.
10. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; Пер. с нем. Н.О. Лосского. – М.: Наука, 1999. – 655 с.
11. Колесников А.С. Философия Бертрана Рассела / А.С. Колесников. – Л.: Изд. ЛГУ, 1991. – 230 с.
12. Коцюбинська М. Ф. Література як мистецтво слова / М.Ф. Коцюбинська. – К.: Наук. Думка, 1965. – 324 с.
13. Литературный энциклопедический словарь [под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева]. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
14. Лосев А. Ф. Проблема вариативного функционирования живописной образности в художественной литературе [Электронный ресурс] / А.Ф. Лосев // Л.: Наука, 1982. – С. 31-65. – Режим доступа: <http://www.infoliolib.info/philos/losev/variativ.html>.
15. Маслова В. А. Образ и поэтический образ как категории сознания / В. А. Маслова // Концептуальные исследования в современной лингвистике: [сб. ст.] / отв. ред. М.В. Пименова. – СПб.; Горловка: ГГПИИЯ, 2010. – Вып. 12. – С. 58–66.
16. Мезенин С.М. Образность как лингвистическая теория / С.М. Мезенин // Вопросы языкознания. – 1986. – №6. – С. 48-57
17. Мещеряков В.П. Основы литературоведения: Учебное пособие для студентов педагогических вузов / В.П. Мещеряков, А.С. Козлов и др. – М.: Дрофа, 2003. – 416 с.
18. Мороховский А.Н. Стилистика английского языка / [Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З. В.]. – К.: Вища школа, 1991. – 272 с.

19. Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, А.П. Огурцов. – М.: Мысль. – Т. 3. – 2010. – 692 с.
20. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
21. Палиевский П.В. Литература и теория / П.В. Палиевский. – М.: Сов. Россия, 1979. – 288 с.
22. Пospelов Г.Н. Теория литературы / Г.Н.Пospelов. – М.: Высшая школа, 1978. – 353 с.
23. Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 623 с.
24. Прозоров В.В. Введение в литературоведение: учеб. пособие / В.В. Прозоров, Е.Г. Елина. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 224 с.
25. Федоров А.И. Образная речь / А.И.Федоров. – Новосибирск: Наука, 1985. – 199с.
26. Фефилов А. И. Феномен языка в философии и лингвистике: учебное пособие / А.И. Фефилов. – М.: Флинта, 2014. – 328 с.
27. Філософський енциклопедичний словник / [уклад. В. І. Шинкарук та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.